

Antwoorden Oefenvragen

HAVO

Filosofie

Examenjaar 2026-2027

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
1. Wijsgerige antropologie (domein B)	4
1.1 Wat is wijsgerige antropologie?	4
1.2 Lichaam en geest	4
1.3 Mens, dier en machine	4
1.4 Vrijheid, natuur, cultuur en gender	5
1. Filosofie HAVO 2023, tijdvak 2, vraag 3	5
2. Ethiek (domein C)	7
2.1 Wat is ethiek?	7
2. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 3	7
2.2 Deugdethiek	8
3. Filosofie HAVO 2025, tijdvak 1, vraag 19	8
4. Filosofie HAVO 2024, tijdvak 1, vraag 8	9
2.3 Plichtethiek	10
2.4 Utilisme	10
5. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 22	10
2.5 Ethiek in de praktijk	10
3. Sociale filosofie (domein D)	11
3.1 Wat is sociale filosofie?	11
6. Filosofie HAVO 2022, tijdvak 1, vraag 1	11
3.2 Staat, recht en vrijheid	12
7. Filosofie HAVO 2022, tijdvak 1, vraag 19	12
3.3 Schaarste, ongelijkheid en macht	12
3.4 Utopie en rechtvaardigheid	12
4. Mens, dier en natuur	13
4.1 Algemene inleiding op het thema mens, dier en natuur	13
4.2 Kwestie 1: verschilt de mens van andere dieren?	13
8. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 4	13
9. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 1	14
10. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 5	15
11. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 20	16

12.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 1	17
13.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 2	19
14.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 2	21
4.3	Kwestie 2: hoe om te gaan met dieren?	23
15.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 11	23
16.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 19	24
17.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 12	25
18.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 10	26
19.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 13	27
20.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 17	28
21.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 25	29
22.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 14	30
4.4	Kwestie 3: wat is de waarde van de natuur?	31
23.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 13	31
24.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 10	32
25.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 3	33
26.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 11	35
27.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 17	37
28.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 12	38
29.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 18	39
4.5	Kwestie 4: hoe kunnen we de samenleving inrichten om te zorgen voor een rechtvaardige verdeling van natuurlijke hulpbronnen?	40
30.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 20 en 21	40
31.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 5	42
32.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 23	44
33.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 7 en 8	46
34.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 14	48
4.6	Kwestie 5: kunnen we milieu- en klimaatproblemen oplossen met technologie of is er een fundamenteel andere verhouding tot de natuur nodig?	50
35.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 6	50
36.	Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 24	51

1. Wijsgerige antropologie

1.1 Wat is wijsgerige antropologie?

1.2 Lichaam en geest

1.3 Mens, dier en machine

1.4 Vrijheid, natuur, cultuur en gender

1. Filosofie HAVO 2023, tijdvak 2, vraag 3

Oefenvraag examen 2023 tijdvak 2 – vraag 3

Om de staat *Gilead* in stand te houden, is iedereen ingedeeld naar zijn of haar 'natuurlijke rol'. Volgens de machthebbers van *Gilead* zijn vrouwen van nature ondergeschikt aan mannen. Mannen hebben een sterk verstand en een sterk lichaam en zijn daarom geschikt om te regeren of te bewaken.

Vrouwen zijn ingedeeld als 'Echtgenotes', 'Tantes' en 'Dienstmaagden'. Echtgenotes zijn getrouwd met machthebbende mannen en Tantes geven meisjes onderwijs. Dienstmaagden zijn de vruchtbare vrouwen. Zij zijn in tijdelijke dienst van een echtpaar dat geen kinderen kan krijgen. Zij hebben als enige taak om een kind te baren dat zij afstaan aan dat echtpaar. Vervolgens komen ze in dienst bij een ander echtpaar voor dezelfde taak.

In de staat *Gilead* is de indeling van de maatschappij gebaseerd op een mensbeeld. Ook Plato deelt zijn ideale maatschappij in volgens zijn mensbeeld.

Bekritiseer het verband tussen mensbeeld en maatschappijvisie in het voorbeeld van de staat *Gilead*, met:

- het begrippenpaar 'natuur en cultuur', en
- het begrip 'gender'.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van kritiek op het verband tussen mensbeeld en maatschappijvisie in het voorbeeld van de staat *Gilead*, met het begrippenpaar 'natuur en cultuur' als het verschil tussen 'van nature aanwezig' en 'door mensen gemaakt'
- een weergave van kritiek op het verband tussen mensbeeld en maatschappijvisie in het voorbeeld van de staat *Gilead*, met het begrip 'gender' als de sociale constructie van het onderscheid tussen 'mannelijk' en 'vrouwelijk'

Voorbeeld van een goed antwoord:

- In *Gilead* worden natuurlijke rollen ingedeeld naar of je man of vrouw bent. Maar hoe je biologisch gebouwd bent, is niet uitsluitend 'mannelijk' of 'vrouwelijk' en zegt helemaal niks over je genderidentiteit. Gender is de culturele, maatschappelijke betekenis van 'mannelijk' en 'vrouwelijk' en in *Gilead* wordt er net gedaan alsof de ongelijke genderindeling natuurlijk is. Je kunt je afvragen of er wel 'natuurlijke rollen' bestaan. Vrouwen kunnen kinderen baren, maar dat dit ook hun enige taak is om een samenleving in stand te houden, omdat ze het nou eenmaal kunnen, is een voorbeeld van de naturalistische drogredenering. Bovendien, wie bepaalt wat ieders natuurlijke

rol is en hoe voorkom je dat daar een vorm van cultureel bepaalde (gender)ongelijkheid in sluipt?

2. Ethiek

2.1 Wat is ethiek?

2. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 3

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 3

Volgens sommige culturen heeft al het leven intelligentie. Goodall baseert zich hierop als ze stelt dat we in onze omgang met dieren moeten leven volgens de universele morele regel: 'Behandel al het leven zoals je zelf behandeld wilt worden, want al het leven heeft intelligentie.'

In de ethiek staat universalisme tegenover relativisme.

Geef een argument **voor** het bestaan van universele morele regels voor het omgaan met dieren. Ga daarbij in op:

- het ethische begrip 'relativisme', en
- Goodalls universele morele regel.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat een argument voor het bestaan van universele morele regels voor het omgaan met dieren, waarbij wordt ingegaan op de volgende elementen:

- het ethische begrip 'relativisme': objectief oordelen is onmogelijk omdat je altijd vanuit eigen waarden oordeelt / normen en waarden zijn betrekkelijk voor tijd en/of plaats
- Goodalls universele morele regel 'Behandel al het leven zoals je zelf behandeld wilt worden, want al het leven heeft intelligentie.'

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Vanuit het relativisme bestaan er geen universele morele regels voor het omgaan met dieren. Vanuit het relativisme zou elke cultuur vanuit eigen waarden vaststellen hoe er met dieren mag of moet worden omgegaan en dan zal de omgang met dieren dus per cultuur verschillen. Dat kan dus ook betekenen dat er in bepaalde culturen niet respectvol met dieren wordt omgegaan.
- Maar deze relativistische bezwaren tegen het bestaan van universele regels zijn niet overtuigend genoeg. Je kunt prima objectief oordelen en vaststellen dat, zoals Goodall en sommige culturen stellen, elk leven intelligentie heeft. Als je hiervan uitgaat, kun je niet anders dan een ander behandelen zoals je zelf ook behandeld wilt worden. Geen intelligent wezen zou redelijkerwijs zelf slecht behandeld willen worden, dus kun je een ander intelligent levend wezen ook niet slecht behandelen. Universele morele regels voor de omgang met dieren bestaan dus.

2.2 Deugdethiek

3. Filosofie HAVO 2025, tijdvak 1, vraag 19

Oefenvraag examen 2025 tijdvak 1 – vraag 19

De roman *Alle mensen zijn sterfelijk* van de filosoof Simone de Beauvoir gaat over een man, genaamd Fosca, die in de dertiende eeuw in Italië is geboren. Door het drinken van een magisch drankje is hij onsterfelijk geworden. Tijdens zijn eeuwenlange leven doet hij veel ervaring op met politiek en macht. Hij moet strijden als heerser van een stadstaat, hij trekt de oceaan over met de legers van de keizer en hij raakt betrokken bij de Franse Revolutie. Gedurende zijn leven worstelt hij met het aangaan van relaties met de sterfelijke mensen om hem heen. Enerzijds wil hij hen met alle kennis die hij heeft beschermen en anderzijds moet hij hen vrij laten om hun eigen leven te leiden. Zijn lange leven dreigt hem soms onverschillig te maken, maar hij blijft zoeken naar een goede manier om met het leven om te gaan.

Aristoteles beantwoordt de vraag naar het goede leven met het begrip deugd.

Geef weer wat het begrip 'deugd' inhoudt volgens Aristoteles.

Leg vervolgens Aristoteles' begrip 'deugd' uit met een voorbeeld uit Fosca's leven.

Maximumscore 2 punt

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van wat het begrip 'deugd' inhoudt volgens Aristoteles: het juiste midden tussen twee extremen / een goede karakterhouding
- een uitleg van Aristoteles' begrip 'deugd' met een voorbeeld uit Fosca's leven

Voorbeeld van een goed antwoord:

- De deugd volgens Aristoteles is een houding die je in staat stelt om een weloverwogen keuze te maken die het juiste midden is tussen twee extremen.
- Fosca's leven staat in het teken van het zoeken naar een goede manier om met de sterfelijke mensen om hem heen om te gaan. Hij wil van de ene kant niet onverschillig worden voor de sterfelijke mensen, maar hij wil ze van de andere kant ook niet zozeer met zijn kennis van een onsterfelijke beschermen dat ze niet meer vrij zijn om hun eigen leven te leiden. Zo zoekt hij naar het juiste midden tussen verschillende extremen.

4. Filosofie HAVO 2024, tijdvak 1, vraag 8

Oefenvraag examen 2024 tijdvak 1 – vraag 8

De meeste mensen gaan ervan uit dat de democratie sterk en stabiel genoeg is om antidemocratische aanvallen te weerstaan. Maar volgens de Amerikaanse historicus Timothy Snyder is dit een vergissing die in de westerse geschiedenis vaker is gemaakt.

In zijn boek *Over tirannie. 20 lessen uit de 20^e eeuw* beschrijft hij hoe fascisme, nazisme en communisme het al vaker hebben gewonnen van de democratie.

Snyder ziet in het presidentschap van Donald Trump (2016-2020) aspecten van tirannie en fascisme. Snyder noemt bijvoorbeeld Trumps claim dat hij de herverkiezingen voor zijn tweede termijn door fraude zou hebben verloren. En hij noemt Trumps bemoeienis met de bestorming van het Capitool door zijn aanhangers.

Snyder legt in twintig lessen uit hoe gewone burgers de democratie kunnen beschermen tegen een autoritaire overheid zoals die van Trump. Een van deze lessen is dat je volgens Snyder niet bij voorbaat moet gehoorzamen aan een autoritaire overheid. Je moet volgens hem kalm blijven en zo moedig zijn als je kunt om je tegen een autoritaire overheid te verzetten.

Moed kun je vanuit de deugdethiek opvatten als deugd.

Leg met het voorbeeld van het verzet tegen een autoritaire overheid uit wat moed als deugd inhoudt volgens Aristoteles.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg met het voorbeeld van het verzet tegen een autoritaire overheid dat moed als deugd volgens Aristoteles de juiste karakterhouding is te midden van de extremen lafheid en overmoed.

Voorbeeld van een goed antwoord:

De deugd moed is volgens Aristoteles het juiste midden tussen lafheid en overmoed. Een laffe houding zou er bijvoorbeeld toe leiden dat je klakkeloos gehoorzaamt aan een autoritaire overheid en je je dus helemaal niet verzet. Overmoed of roekeloosheid is het andere uiterste en is onvoorzichtig en gevaarlijk.

2.3 Plichtethiek

2.4 Utilisme

5. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 22

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 22

In Turkije wonen ongeveer 4 miljoen straathonden. [...]

Straathonden kunnen mensen achtervolgen, bijten, ziektes veroorzaken en ze zorgen voor onveilige verkeerssituaties. Het Turkse parlement heeft een wet aangenomen om de situatie met de straathonden te veranderen. De wet moet ertoe leiden dat straathonden kunnen worden geadopteerd of anders worden opgesloten in het asiel of gedood. De Turkse regering zegt dat ze met deze wet mensen wil beschermen.

De honden in Turkije worden ook wel als een vorm van publiek bezit beschreven, omdat er zo veel inwoners zijn die gezamenlijk voor de honden zorgen. Adoptie wordt door de Turkse regering gezien als oplossing voor het probleem van agressieve en zieke straathonden. Bij adoptie wordt de hond iemands eigendom.

Binnen de ethiek wordt er een onderscheid gemaakt tussen egoïsme en altruïsme.

Geef een argument dat adoptie als oplossing voor het probleem van agressieve en zieke straathonden past bij een egoïstisch mensbeeld.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een argument dat adoptie als oplossing voor het probleem van agressieve en zieke straathonden past bij een egoïstisch mensbeeld.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Adoptie als oplossing voor het probleem van agressieve en zieke straathonden past bij een egoïstisch mensbeeld, omdat deze oplossing ervan uitgaat dat mensen dieren gaan beschermen als ze hun eigendom zijn. Deze oplossing gaat er dus van uit dat mensen gemotiveerd zijn om iets te beschermen als het in hun eigen belang is: een egoïstisch mensbeeld.

2.5 Ethiek in de praktijk

-

3. Sociale filosofie

3.1 Wat is sociale filosofie?

6. Filosofie HAVO 2022, tijdvak 1, vraag 1

Oefenvraag examen 2022 tijdvak 1 – vraag 1

Journalisten hebben een belangrijke rol in de democratie: ze informeren burgers en ondervragen politici. Tegenwoordig worden ook steeds vaker de standpunten van gewone mensen gevraagd, bijvoorbeeld met straatinterviews in het journaal. Journalisten noemen dat een voxpop. De term is afgeleid van het Latijnse vox populi, dat 'stem van het volk' betekent. Vaak vraagt de interviewer de mening van willekeurige voorbijgangers over een politiek vraagstuk dat in Nederland speelt. Volgens Plato zou een voxpop weinig nut hebben. Alleen filosoofkoningen zijn geschikt voor politiek.

Leg uit dat filosoof-koningen volgens Plato ideale heersers zijn.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg dat filosoof-koningen volgens Plato ideale heersers zijn: filosoof-koningen hebben een geschikt karakter / het juiste inzicht om te regeren.

Voorbeeld van een goed antwoord:

In de ideale samenleving van Plato doet iedereen datgene waar hij van nature geschikt voor is en niets anders. Filosoof-koningen zijn verstandig en niet beïnvloedbaar. Daarmee hebben ze volgens Plato het geschikte karakter om te leiden. / Filosoof-koningen beheersen het regeren als een wetenschap, omdat zij inzicht hebben in de Idee van het Goede en Rechtvaardige.

3.2 Staat, recht en vrijheid

7. Filosofie HAVO 2022, tijdvak 1, vraag 19

Oefenvraag examen 2022 tijdvak 1 – vraag 19

Wat gebeurt er als mensen op elkaar zijn aangewezen zonder dat er regels zijn afgesproken over vrijheid en samenleven? Een beroemd verhaal in dit verband is *Lord of the Flies*. In deze roman belandt een groep jongens op een onbewoond eiland. Ze moeten met elkaar zien te overleven.

Jean-Jacques Rousseau ontwikkelt zijn opvatting over vrijheid en samenleven aan de hand van een gedachte-experiment waarin de natuurtoestand overgaat in het sociaal contract.

Leg met het begrip 'natuurtoestand' uit wat volgens Rousseau het doel is van het sociaal contract.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg met het begrip 'natuurtoestand' welk doel het sociaal contract volgens Rousseau heeft: het sociaal contract moet de vrijheid uit de natuurtoestand die in het samenleven / door bezit verloren is gegaan herstellen.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Volgens Rousseau leeft de mens vredig en vrij in de natuurtoestand. Door het samenleven (en het ontstaan van bezit) gaat deze vrijheid verloren en ontstaat ongelijkheid. De oorspronkelijke vrijheid is terug te winnen als alle medeburgers samen een sociaal contract sluiten.

3.3 Schaarste, ongelijkheid en macht

-

3.4 Utopie en rechtvaardigheid

-

4. Mens, dier en natuur

4.1 Algemene inleiding op het thema mens, dier en natuur

4.2 Kwestie 1: verschilt de mens van andere dieren?

8. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 4

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 4

Een andere reden voor hoop is volgens Goodall de veerkracht van de natuur. Zelfs op plekken waar de natuur door klimaatverandering volledig is uitgedroogd, of door overstromingen of houtkap is verwoest, kan de natuur zich herstellen, zoals in Gombe, een nationaal park in Tanzania. Ze legt dit als volgt uit:

tekst 2

De natuur heeft een soort ingebouwde veerkracht. [...] Er zijn zaden die kunnen ontkiemen na een jarenlange sluimering. Ze bevatten die kleine vonk van het leven die wacht op de juiste omstandigheden om zijn kracht te tonen. [...] Toen al het bos rond Gombe was gekapt, [ontdekten we dat] de zaden van sommige bomen, die al wel twintig jaar in de grond zaten, spontaan ontkiemden.

bron: Jane Goodall, *Het boek van hoop*, 2021

Volgens Aristoteles hebben alle organismen een inherent doel (telos).

Leg met een voorbeeld uit tekst 2 deze opvatting van Aristoteles uit.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg met tekst 2 van Aristoteles' opvatting dat alle organismen een inherent doel hebben: in elk organisme ligt besloten dat het kan uitgroeien tot wat het is, met een voorbeeld uit tekst 2.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Volgens Aristoteles moet elk organisme uitgroeien tot wat het van nature en in aanleg is. Zo ligt in elk zaadje besloten dat het uitgroeit tot de plant of boom die het is. Dit is vergelijkbaar met de kleine vonk van het leven uit tekst 2, waardoor planten, ook als de natuur beschadigd is, kunnen uitgroeien en hun kracht kunnen tonen.

9. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 1

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 1

The Biggest Little Farm is een documentaire over Molly en John Chester. Ze nemen een verwaarloosde hond op in hun kleine appartement in Californië en ze beloven hem dat hij tot het eind van zijn leven onderdeel zal blijven van hun huishouden. Maar als de hond alleen thuis is, blaft hij non-stop en de buren beginnen te klagen. Daarop besluiten Molly en John om hun droom van een eigen biologische boerderij waar te maken en daarmee ook de hond een beter leven te geven.

René Descartes heeft een mechanistische opvatting over dieren.

Leg uit of de blaffende hond vanuit deze opvatting een bewuste ervaring heeft, met:

- het principe van uniformiteit van de natuur, en
- het substantiedualisme.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat een uitleg dat de blaffende hond vanuit Descartes' mechanistische opvatting over dieren geen bewuste ervaring heeft, met:

- het principe van uniformiteit van de natuur: dieren functioneren volgens wetten van de natuur die voor de hele natuur gelden
- het substantiedualisme: dieren hebben alleen een lichaam en geen geest

Voorbeeld van een goed antwoord:

Vanuit Descartes' mechanistische opvatting over dieren heeft de blaffende hond geen bewuste ervaring. Dieren zijn volgens Descartes een complexe machine zonder geest of bewustzijn. Ze functioneren volgens de wetten van de natuur. Die natuurwetten zijn volgens Descartes van toepassing op de lichamen van planten, dieren en mensen, maar niet op het menselijk denkvermogen, dat hij 'geest' noemt. Voor Descartes zijn lichaam en geest twee substanties. Dieren hebben alleen een lichaam, mensen hebben naast een lichaam ook een geest.

10. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 5

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 5

Een andere reden voor hoop is volgens Goodall de veerkracht van de natuur. Zelfs op plekken waar de natuur door klimaatverandering volledig is uitgedroogd, of door overstromingen of houtkap is verwoest, kan de natuur zich herstellen, zoals in Gombe, een nationaal park in Tanzania. Ze legt dit als volgt uit:

tekst 2

De natuur heeft een soort ingebouwde veerkracht. [...] Er zijn zaden die kunnen ontkiemen na een jarenlange sluimering. Ze bevatten die kleine vonk van het leven die wacht op de juiste omstandigheden om zijn kracht te tonen. [...] Toen al het bos rond Gombe was gekapt, [ontdekten we dat] de zaden van sommige bomen, die al wel twintig jaar in de grond zaten, spontaan ontkiemden.

bron: Jane Goodall, Het boek van hoop, 2021

Volgens Helmuth Plessner verschillen planten, dieren en mensen vanwege hun positionaliteit. Leg met een voorbeeld uit tekst 2 Plessners opvatting uit over de positionaliteit van planten.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg met tekst 2 van Plessners opvatting over de positionaliteit van planten: planten hebben geen mogelijkheden om hun omgeving doelbewust aan te passen / kennen wel 'binnen' en 'buiten' maar kunnen deze grens niet ervaren, met een voorbeeld uit tekst 2.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Volgens Plessner wisselen planten stoffen uit met hun omgeving. Er is bij planten sprake van een 'binnen' en een 'buiten', maar volgens Plessner kunnen planten deze grens niet ervaren. Ze kunnen zich volgens hem niet bewust aanpassen aan de omgeving of hier bewust invloed op uitoefenen. Dit is vergelijkbaar met dat de zaden in tekst 2 ontkiemen als de omstandigheden juist zijn, namelijk toen het bos was gekapt.

11. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 20

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 20

Leg uit wat Plessner bedoelt met medewereld.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg wat Plessner bedoelt met medewereld: de wereld die mensen met elkaar delen, waarin de excentrische positionaliteit van mensen tot uitdrukking komt / waarin innerlijke ervaringen en uiterlijke gedragingen samenkomen / waarin mensen zich uitdrukken om hun innerlijk met anderen te delen.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Volgens Plessner is het kenmerkend voor mensen dat ze niet met zichzelf samenvallen en daarom onderling ook een medewereld delen. Hierin delen we onze gedachten en verlangens met elkaar en proberen we uitdrukking te geven aan wat we waardevol vinden.

12. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 1

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 1

In *Het boek van hoop* moedigt de bioloog Jane Goodall de lezers aan om hoop te houden voor de toekomst. De negatieve gevolgen van de klimaatverandering stemmen veel mensen somber, maar volgens Goodall zijn er redenen om optimistisch te blijven. Ze noemt onder andere: de ongelooflijke menselijke intelligentie, de veerkracht van de natuur en de kracht van de jeugd. Goodall legt de 'ongelooflijke menselijke intelligentie' uit door mensen en andere dieren te vergelijken:

tekst 1

Chimpansees en de andere mensapen kunnen vierhonderd of meer woorden Amerikaanse gebarentaal leren, complexe problemen op een computer uitwerken en ze houden van schilderen en tekenen, net zoals sommige andere dieren, zoals varkens. [Toch] kan zelfs de slimste chimpansee geen raket ontwerpen waaruit een robot tevoorschijn kruipt.

bron: Jane Goodall, *Het boek van hoop*, 2021

In discussies over de verschillen tussen mens en dier speelt menselijk exceptionalisme een rol. Lori Gruen gaat in haar opvatting over mens en dier in op het gebruik van gereedschappen door dieren.

Leg met tekst 1 uit wat menselijk exceptionalisme inhoudt.

Geef vervolgens het argument waarmee Gruen menselijk exceptionalisme op basis van het gebruik van gereedschappen door dieren verwerpt.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg met tekst 1 dat menselijk exceptionalisme het idee inhoudt dat mensen een unieke en superieure positie innemen in vergelijking met andere soorten in de natuurlijke wereld
- een weergave van het argument waarmee Gruen menselijk exceptionalisme op basis van het gebruik van gereedschappen door dieren verwerpt: dat alleen mensen in staat zijn tot (steeds verfijnder) gebruik van gereedschappen, kan steeds weerlegd worden door dieren te vinden bij wie dit gebruik ook voorkomt

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Menselijk exceptionalisme houdt in dat mensen een unieke positie innemen ten opzichte van alle andere soorten. Mensen zijn superieur aan andere soorten in de natuur. In tekst 1 stelt Goodall dat dit menselijk exceptionalisme terug te zien is in het feit dat mensen en bijvoorbeeld chimpansees wel allebei met een computer kunnen omgaan, maar alleen mensen een raket met bestuurbare robot kunnen ontwerpen.
- Gruen wijst erop dat voorstanders van menselijk exceptionalisme steeds verfijnder gebruik van gereedschappen beschrijven dat alleen bij mensen voorkomt, waarna

tegenstanders laten zien dat ook dieren op deze manier gereedschappen kunnen gebruiken. Volgens Gruen worden er steeds dieren gevonden die ook het vermogen hebben tot steeds verfijnder gebruik van gereedschappen en kan dus weerlegd worden

13. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 2

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 2

The Biggest Little Farm is een documentaire over Molly en John Chester. Ze nemen een verwaarloosde hond op in hun kleine appartement in Californië en ze beloven hem dat hij tot het eind van zijn leven onderdeel zal blijven van hun huishouden. Maar als de hond alleen thuis is, blaft hij non-stop en de buren beginnen te klagen. Daarop besluiten Molly en John om hun droom van een eigen biologische boerderij waar te maken en daarmee ook de hond een beter leven te geven.

Het is lastig te achterhalen of de hond een doel had met zijn geblaf. Lori Gruen geeft voorbeelden van 'theory of mind' en cultuur in haar argumentatie over verschillen tussen mensen en andere dieren. Ze heeft de opvatting dat mensen geen unieke eigenschappen hebben die hen onderscheiden van andere dieren.

Leg deze opvatting van Gruen uit, met:

- een uitleg van het concept 'theory of mind', en
- een voorbeeld van cultuur.

Geef vervolgens met het concept 'theory of mind' een argument **tegen** deze opvatting van Gruen.

Maximumscore 3 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- uitleg dat mensen volgens Gruen geen unieke eigenschappen hebben ten opzichte van dieren, met een uitleg van het concept 'theory of mind' dat zowel mensen als dieren begrip hebben van het perspectief/de belevingswereld van anderen
- een uitleg dat mensen volgens Gruen geen unieke eigenschappen hebben ten opzichte van dieren, waarbij wordt ingegaan op een voorbeeld van cultuur
- een argument tegen Gruens opvatting dat mensen geen unieke eigenschappen hebben ten opzichte van dieren met het concept 'theory of mind'

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Vergelijkingen tussen mens en dier draaien vaak rond observaties dat dieren bepaalde capaciteiten niet hebben, die mensen wel hebben. Een voorbeeld daarvan is intelligentie. Een indicatie voor intelligentie is het hebben van een 'theory of mind'. Dat houdt in dat je je kunt verplaatsen in het perspectief en de belevingswereld van anderen. Er zijn volgens Gruen ook niet-menselijke dieren, zoals chimpansees en dolfijnen, waarbij is vastgesteld dat ze dit kunnen.
- Ook zoets als cultuur is niet uniek voor mensen volgens Gruen. Als voorbeeld noemt ze dat er culturele verschillen tussen verschillende diergroepen zijn gedocumenteerd. Er zijn dus culturele uitingen bij dieren vastgesteld, zoals dolfijnsoorten die zeesponzen gebruiken om te vissen.

- Je kunt tegen Gruens opvatting inbrengen dat mensen wel unieke eigenschappen hebben die dieren niet hebben en dat dit meer is dan alleen maar een gradueel verschil. Dat er dieren zijn die zich kunnen verplaatsen in het perspectief van anderen wil nog niet zeggen dat dat ook op de unieke manier van mensen gaat. Alleen mensen kunnen reflecteren op zichzelf en hun verhouding tot hun omgeving, heden, verleden en toekomst. Ze kunnen vragen stellen over hun eigen gedrag en dat van anderen en daar verschillende, ook fictieve antwoorden op geven. Dat is allemaal onderdeel van 'theory of mind' bij mensen. Ze kunnen dat inzetten als ze zich in een ander verplaatsen. Ik denk dat die complexiteit er niet is bij dieren.

14. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 2

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 2

Onder de 'ongelooflijke menselijke intelligentie' valt volgens Goodall ook altruïsme. Volgens haar kunnen zowel mensen als dieren elkaar helpen. Maar alleen mensen kunnen volgens haar ook belangeloos iemand helpen, dus zonder dat ze iets terugverwachten.

Gruen gaat in op het onderscheid tussen een smalle en een brede definitie van moraliteit. Beide definities leiden volgens haar niet tot een verschil in morele relevantie tussen mens en dier.

Leg uit dat volgens Gruen:

- de smalle definitie van moraliteit **niet** leidt tot een verschil in morele relevantie tussen mens en dier, en
- de brede definitie van moraliteit **niet** leidt tot een verschil in morele relevantie tussen mens en dier.

Geef met Goodalls opvatting van altruïsme een argument **tegen** Gruens opvatting dat er geen verschil in morele relevantie is tussen mens en dier.

Maximumscore 3 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat volgens Gruen de smalle definitie van moraliteit niet leidt tot een verschil in morele relevantie tussen mens en dier: het kunnen afwegen van morele redeneringen geldt niet voor alle mensen
- een uitleg dat volgens Gruen de brede definitie van moraliteit niet leidt tot een verschil in morele relevantie tussen mens en dier: gedrag waarin zorg voor anderen wordt geuit, is niet uniek voor mensen
- een argument met Goodalls opvatting van altruïsme tegen Gruens opvatting dat er geen verschil in morele relevantie is tussen mens en dier

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Gruen leidt de smalle definitie van moraliteit niet tot een moreel relevant onderscheid tussen mensen en dieren. Dieren kunnen waarschijnlijk niet van tevoren afwegingen maken om te bepalen of hun beweegredenen hun handeling rechtvaardigen. Maar volgens Gruen zijn er ook heel veel mensen die dit niet kunnen. Deze eigenschap is dus misschien wel uniek voor mensen, maar geldt niet voor alle mensen en is daarmee niet moreel relevant als het gaat om het verschil tussen mensen en dieren.
- De brede definitie van moraliteit geldt volgens Gruen niet alleen voor mensen, maar ook voor dieren. Er zijn ook dieren die zorg uiten voor anderen. Dit is dus niet een eigenschap die uniek is voor mensen, daarom is ook deze definitie niet moreel relevant als het gaat om verschillen tussen mens en dier.

- Belangeloos een ander helpen veronderstelt een vermogen om jezelf op te offeren en het geluk van een ander volledig op de eerste plaats te zetten. Volgens Goodall is er geen dier dat dat doet en is dit vermogen een voor mensen unieke morele houding. Haar opvatting van altruïsme laat dus zien dat er wel een moreel relevant onderscheid is tussen mens en dier, in tegenstelling tot Gruens opvatting.

4.3 Kwestie 2: hoe om te gaan met dieren?

15. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 11

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 11

De wolf heeft als roofdier een grote invloed op de natuurlijke omgeving:

tekst 2

Waar wolven komen, passen grazende dieren hun gedrag aan. Op deze plekken krijgt het bos de kans om te verjongen. De wolf houdt populaties van reeën, edelherten en zwijnen gezond, omdat hij vooral jaagt op verzwakte en jonge dieren. Karkassen die de wolf achterlaat, zijn weer voedsel voor aaseters. Dit zorgt voor een rijkere biodiversiteit, waarin elke soort zijn rol heeft.

bron: Natuurmonumenten, De wolf hoort thuis in Nederland. Waar of niet waar?

Binnen de ethiek wordt er een onderscheid gemaakt tussen instrumentele en intrinsieke waarden.

Leg met tekst 2 uit:

- wat instrumentele waarde is, en
- wat intrinsieke waarde is.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg met tekst 2 dat instrumentele waarde inhoudt dat iets waardevol is, omdat het bijdraagt aan iets anders
- een uitleg met tekst 2 dat intrinsieke waarde inhoudt dat iets op zichzelf waardevol is

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Instrumentele waarden zijn niet in zichzelf belangrijk, maar zijn waardevol omdat ze leiden tot een intrinsieke waarde. Tekst 2 gaat in op de instrumentele waarde van de wolf, want er worden allemaal positieve effecten genoemd die het gevolg zijn van de aanwezigheid van de wolf. De wolf zorgt ervoor dat het bos en de dierenpopulaties gezond blijven en de biodiversiteit uiteindelijk rijker wordt.
- Intrinsieke waarden worden nagestreefd omdat mensen deze op zichzelf belangrijk vinden. Tekst 2 gaat in op de intrinsieke waarde van biodiversiteit. Alle andere waarden, zoals de gezondheid van populaties, leiden uiteindelijk tot een rijkere biodiversiteit.

16. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 19

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 19

In Turkije wonen ongeveer 4 miljoen straathonden. [...]

Veel mensen zien straathonden als een verrijking van de stad Istanbul. Honden brengen net als ratten ziektes over, maar ratten worden meestal als plaagdieren gezien.

Leg met dit voorbeeld uit wat 'speciësisme' inhoudt.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg met het voorbeeld wat 'speciësisme' inhoudt: diersoorten met vergelijkbare capaciteiten worden ongelijk behandeld.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Mensen zien de honden als een verrijking van de stad, terwijl ratten als plaagdieren worden gezien. Ze laten de soort bepalend zijn voor hoe ze naar dieren kijken, terwijl beide dieren ziektes kunnen overbrengen. De capaciteiten van de dieren zijn dus niet belangrijk voor hoe wij naar ze kijken, maar vooral de soort waartoe ze behoren doet ertoe

17. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 12

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 12

De wolf plaatst burgemeesters soms voor morele dilemma's:

tekst 3

De wolf die eerder deze maand werd afgeschoten bij het dorp Wapse doodde in zes maanden tijd zeker 103 schapen. [...] De wolf werd op de vroege ochtend van zondag 9 juli doodgeschoten op last van de burgemeester. Een boer had geprobeerd het dier met een hooivork en een schep te verdrijven toen hij zijn schapen aanviel en was daarbij door de wolf in zijn arm gebeten.

bron: NOS, Afgeschoten Drentse Wolf doodde in een halfjaar meer dan honderd schapen, 2023

De burgemeester besloot om de wolf te laten afschieten nadat hij hoorde dat de wolf een boer had gebeten. Peter Singer is een van de grondleggers van de dierethiek.

Beargumenteer met het utilisme van Singer of het afschieten van de wolf in tekst 3 volgens jou een moreel juiste keuze is.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een argumentatie met het utilisme van Singer of het afschieten van de wolf in tekst 3 een moreel juiste keuze is: een handeling is goed als deze de totale hoeveelheid genot/geluk bij mensen en andere dieren doet toenemen en de totale hoeveelheid lijden/ongeluk doet afnemen.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Ik vind het afschieten van de wolf een moreel juiste keuze. Singers utilisme zegt dat het leed en genot van dieren net zo zwaar meegewogen moet worden in morele overwegingen als dat van mensen. Ik denk ook niet dat de wolf moet worden afgeschoten omdat de boer in zijn arm werd gebeten, maar omdat de wolf al 103 schapen heeft gedood en er in de toekomst dus waarschijnlijk nog meer zal doden. Het leed dat wordt voorkomen door de wolf te doden, is vele malen hoger dan het leed van deze ene afgeschoten wolf. of Ik vind het afschieten van de wolf een moreel onjuiste keuze. Volgens Singers utilisme moeten het leed en genot van dieren net zo zwaar meegewogen worden in morele overwegingen als dat van mensen. Daar ben ik het mee eens. Je kunt dus niet zomaar een dier doden nadat hij een mens heeft gebeten, zoals in de tekst staat. Het moet eerst duidelijk zijn dat je door de wolf te doden in de toekomst een grotere hoeveelheid leed voorkomt.

18. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 10

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 10

Na ongeveer 150 jaar afwezigheid vestigde de wolf zich in 2019 weer in Nederland. [...]

De wolf is niet door mensen naar Nederland gebracht, maar wolven uit Duitsland hebben honderden kilometers gelopen en zijn zo in Nederland terechtgekomen. Een reden waarom de wolf hier blijft, is dat in Nederland het aantal prooidieren voor de wolf, bijvoorbeeld reeën, is toegenomen.

Tom Regan gebruikt het begrip preferentie-autonomie.

Geef een argument voor **en** een argument tegen de opvatting dat de wolven die naar Nederland zijn gelopen autonoom hebben gehandeld, met Regans begrip preferentie-autonomie.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat een argument voor en een argument tegen de opvatting dat de wolven die naar Nederland zijn gelopen, autonoom hebben gehandeld, met Regans begrip preferentie-autonomie: vrije keuzemogelijkheid op basis van voorkeuren

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Dieren kunnen volgens Regan autonoom handelen, omdat ze voorkeuren hebben en op basis van die voorkeuren vrije keuzes maken. In Nederland nam het aantal prooidieren toe en de wolf heeft waarschijnlijk een voorkeur voor veel prooidieren. Op basis van deze voorkeur loopt de wolf naar Nederland. De wolf handelt dus naar zijn voorkeuren en daarmee autonoom.
- De migratie van de wolf laat zien dat wolven een voorkeur hebben voor dit gebied. Ze zijn naar Nederland gekomen uit eigen beweging. Maar Regan heeft geen gelijk als hij zegt dat dieren die op basis van hun voorkeuren handelen vrije keuzes maken. De keuze om naar Nederland te lopen is geen autonome keuze, omdat wolven niet tegen hun voorkeuren in kunnen handelen. Wolven kunnen niet zonder prooidieren. Ze zijn dus afhankelijk van de toegenomen reeënpopulatie.

19. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 13

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 13

Sommige mensen stellen dat wolven die schapen aanvallen, moeten worden afgeschoten om schapen te beschermen. Volgens Regan mogen rechten van dieren soms geschonden worden in situaties waarin andere dierenrechten in gevaar komen. Om in dit soort situaties keuzes te maken stelt hij twee principes op: het principe van de minimale overschrijding en het slechter-af-principe.

Leg uit wanneer volgens Regan het slechter-af-principe van toepassing is.

Leg vervolgens uit dat bij het maken van een keuze tussen de rechten van de wolf en de schapen volgens het slechter-af-principe het aantal schapen niet relevant is.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat volgens Regan het slechter-af-principe van toepassing is in situaties waarin de schade die wordt toegebracht aan afzonderlijke individuen niet onderling vergelijkbaar is
- een uitleg dat bij het maken van een keuze tussen de rechten van de wolf en de schapen volgens het slechter-af-principe het aantal schapen niet relevant is, omdat we verplicht zijn om niet de rechten te schenden van de groep die er per individu het meeste nadeel van ondervindt, ook al is het de kleinste groep

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Het slechter-af-principe van Regan is van toepassing in situaties waarin de schade die wordt toegebracht aan verschillende individuen niet vergelijkbaar is doordat de een bijvoorbeeld minder capaciteiten heeft tot het vormen en verwezenlijken van verlangens dan de ander.
- Bij het maken van een keuze tussen de rechten van de wolf en de schapen volgens het slechter-af-principe is het niet belangrijk hoeveel schapen er nadeel ondervinden. Volgens Regan is er namelijk geen kantelpunt waarbij het belang van een grotere groep individuen met minder capaciteit tot het vormen en verwezenlijken van verlangens, het belang van een kleinere groep met meer capaciteit overstijgt. Het maakt dus niet uit hoeveel schapen er geschaad worden, maar welke schade een individueel schaap ondervindt.

20. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 17

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 17

In Turkije wonen ongeveer 4 miljoen straathonden. Ze zijn afhankelijk van mensen die voor hen zorgen. Een van die mensen is Mine Vural:

tekst 4

Twee keer per dag gaat Mine Vural langs alle honden in haar wijk in Istanbul om ze te voorzien van eten en schoon drinkwater. Vaak krijgt ze restjes vlees van de slager in haar straat of zakjes eten van andere buurtbewoners.

'Ze doen niemand kwaad. Ze zijn onze vrienden, onze burens, we leven met ze samen,' zegt Vural.

bron: *nos.nl*, *Turken boos om plannen straathonden af te maken: 'Blijf van onze honden af'*, 2024

Volgens de zorgethiek van Josephine Donovan en Carol Adams gaan sommige ethische benaderingen ten onrechte uit van moreel individualisme.

Geef weer wat moreel individualisme inhoudt.

Leg vervolgens met het voorbeeld van Vural uit wat de kritiek van Donovan en Adams op moreel individualisme inhoudt.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van wat moreel individualisme inhoudt: de capaciteiten van individuen bepalen of ze onderdeel zijn van de morele cirkel
- een uitleg van wat de kritiek van Donovan en Adams op moreel individualisme inhoudt, met het voorbeeld van Vural: Vural handelt vanuit haar relaties met dieren / emoties spelen een rol in haar relaties met dieren

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Het moreel individualisme houdt in dat de capaciteiten van het individu bepalen wie er deel uitmaakt van de morele cirkel.
- De kritiek vanuit zorgethische benaderingen is dat moreel individualisme de nadruk legt op de capaciteiten van individuele dieren zonder te letten op onze relaties met dieren. Mine Vural heeft duidelijk een relatie met de dieren waar ze voor zorgt. In de tekst zegt Vural dat de honden haar vrienden en burens zijn. Relaties spelen dus een belangrijke rol in haar omgang met honden.

21. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 25

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 25

De hond is als een van de eerste diersoorten door de mens gedomesticeerd. Dit betekent dat mensen honden gingen selecteren op bepaalde eigenschappen, waardoor de genetische aanleg van honden is veranderd. De laatste tweehonderd jaar zijn er steeds meer verschillende rassen gefokt waarbij vooral is geselecteerd op eigenschappen die mensen schattig vinden, zoals flaporen, een kleine kop, grote ogen en een platte snuit. Volgens de historica Valérie Chansigaud denken we bij het selecteren van deze eigenschappen vooral aan onszelf en niet aan de hond:

tekst 5

Deze passie voor verschillende rassen heeft behoorlijk negatieve consequenties voor de dieren die gefokt worden. Ik noem het voorbeeld van de mopshond. Dit zijn kleine hondjes met een extreem platte snuit die ervoor zorgt dat ze ademhalingsproblemen hebben.

bron: Arte, Moeten huisdieren worden vrijgelaten?, 2023

Wanneer het selecteren van een bepaalde eigenschap, zoals de platte snuit van de mopshond, nadelig is voor het welzijn van het dier spreken we van doorfokken.

Martha Nussbaum heeft in haar dierethiek een deugdethische benadering.

Geef een argument **tegen** het doorfokken van honden. Ga daarbij in op:

- de deugdethische benadering van Nussbaum, en
- tekst 5.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat een argument tegen het doorfokken van honden, waarbij wordt ingegaan op:

- de deugdethische benadering van Nussbaum, en
- tekst 5

Voorbeeld van een goed antwoord:

Het is volgens de deugdethische benadering van Nussbaum voor het welzijn van dieren essentieel dat ze zich kunnen ontplooien naar hun aanleg. Doorgefokte honden kunnen niet eens goed ademen, dus het lijkt me onmogelijk dat ze ooit toekomen aan het ontplooien van hun aanleg. Dit zie je duidelijk terug in tekst 5 waarin wordt beschreven dat zelfs het vermogen om normaal adem te halen bij de mopshond is verdwenen. Ik denk dat de capaciteit om normaal adem te halen essentieel is voor een waardig leven van een hond. Daarom moet je honden niet doorfokken.

22. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 14

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 14

De mens heeft net als de wolf de capaciteit om andere wezens geweld aan te doen. We kunnen voor onszelf vaststellen dat deze capaciteit niet essentieel is voor een waardig leven.

Volgens de deugdedithische benadering van Martha Nussbaum kunnen we bij andere dieren niet zo eenvoudig vaststellen welke capaciteiten essentieel zijn. Een van de redenen daarvoor is dat wij niet weten hoe het is om een ander dier te zijn.

Geef een argument dat mensen **wel** kunnen bepalen dat geweld voor de wolf een essentiële capaciteit is voor een waardig leven. Ga daarbij in op de reden dat wij niet weten hoe het is om een ander dier te zijn.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een argument dat mensen wel kunnen bepalen dat geweld voor de wolf een essentiële capaciteit is voor een waardig leven waarbij wordt ingegaan op de reden dat wij niet weten hoe het is om een ander dier te zijn.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Dat wij niet kunnen weten hoe het is om een ander dier te zijn wil nog niet zeggen dat we niet kunnen bepalen of een bepaalde capaciteit essentieel is voor een waardig leven. Dat kunnen wij wel. We kunnen aan het gedrag van wolven zien of ze gelukkig en tevreden zijn. Dat is genoeg om te bepalen of ze een waardig leven leiden. Je hoeft niet te weten hoe het is om een dier te zijn om te kunnen bepalen of ze zich fijn voelen. Als we wolven observeren, kunnen we dus bepalen of geweld voor de wolf een essentiële capaciteit is.

4.4 Kwestie 3: wat is de waarde van de natuur?

23. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 13

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 13

Humboldts opvatting dat de aarde één groot levend organisme is waarin alles met elkaar verbonden is, leidde tot een nieuwe definitie van de natuur. Omdat zelfs het kleinste organisme niet op zichzelf, maar alleen in relatie tot al het andere leven kan worden beschouwd, kwam hij tot de volgende definitie: de natuur is een kwetsbaar web van leven.

Geef een vooronderstelling bij Humboldts definitie van de natuur.
Geef vervolgens een implicatie van deze definitie.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een vooronderstelling bij Humboldts definitie van de natuur als kwetsbaar web van leven
- een implicatie van deze definitie

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Een vooronderstelling bij Humboldts definitie van de natuur als kwetsbaar web van leven is dat de natuur een geheel of een 'ding' is, zoals een web dat is.
- Een implicatie bij deze definitie is dat als een onderdeel van de natuur 'kapot' gaat, dit effect heeft op alle andere onderdelen.

24. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 10

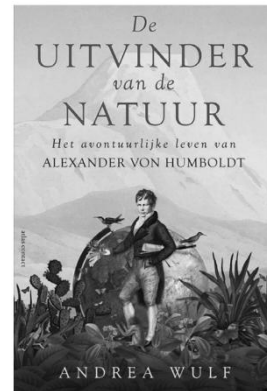

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 10

Alexander von Humboldt leefde ruim tweehonderd jaar geleden en was een van de beroemdste mensen van zijn tijd. Tijdens zijn jarenlange avontuurlijke ontdekkingsreizen keek hij op nieuwe manieren naar de natuur. Humboldts ideeën over de natuur waren zo vernieuwend in de westerse wereld dat hij wel 'de uitvinder van de natuur' wordt genoemd. Hij was ook de eerste wetenschapper die voorspelde dat de manier waarop mensen met de natuur omgaan tot klimaatverandering zal leiden. Humboldt zette zich af tegen de tot dan toe gebruikelijke antropocentrische benadering van de natuur.

Leg de antropocentrische benadering van de natuur uit, met:

- het begrip 'de ladder van het leven', en
- de begrippen intrinsieke en instrumentele waarde.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van de antropocentrische benadering van de natuur met het begrip 'de ladder van het leven': in de rangorde van levensvormen staat de mens bovenaan, waarmee de mens centraal staat in de natuur
- een uitleg van de antropocentrische benadering van de natuur met de begrippen intrinsieke waarde, de mens is op zichzelf waardevol, en instrumentele waarde, de natuur is alleen waardevol voor zover die door de mens kan worden gebruikt

Voorbeeld van een goed antwoord:

- 'De ladder van het leven' is een rangorde van levensvormen zoals planten, dieren en mensen. In deze hiërarchische ordening staat de mens door zijn kenmerkende vermogens bovenaan. Daarmee is de mens superieur aan alle andere wezens en staat de mens centraal in de benadering van de natuur. Dat heet antropocentrisme.
- Volgens het antropocentrisme heeft alleen de mens intrinsieke waarde, dat wil zeggen, heeft alleen de mens waarde op zichzelf. De natuur heeft slechts instrumentele waarde, namelijk als middel om menselijke behoeften te bevredigen. In de antropocentrische benadering van de natuur is de natuur dus alleen een hulpbron in de vorm van bijvoorbeeld drinkwater, bouw materiaal, energiebron enzovoort.

25. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 3

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 3

The Biggest Little Farm is een documentaire over Molly en John Chester. Ze nemen een verwaarloosde hond op in hun kleine appartement in Californië en ze beloven hem dat hij tot het eind van zijn leven onderdeel zal blijven van hun huishouden. Maar als de hond alleen thuis is, blaft hij non-stop en de burens beginnen te klagen. Daarop besluiten Molly en John om hun droom van een eigen biologische boerderij waar te maken en daarmee ook de hond een beter leven te geven.

Met hulp van een investeerder kopen Molly en John een stuk land dat jarenlang is gebruikt voor het verbouwen van avocado's en citroenen. Door deze monocultuur is de grond volledig uitgeput en uitgedroogd. Met hulp van een biodiversiteitsexpert bouwen ze een duurzaam ecosysteem waarvan ze de opbrengsten (zoals groente, fruit en eieren) verkopen. De eerste jaren hebben ze last van slakken die hun gewassen aanvreten. In plaats van gif tegen slakken te strooien, laten ze ganzen vrij rondlopen. Gansen eten slakken.

Volgens Paul Taylor is ieder organisme een teleologisch centrum van leven.

Leg deze opvatting van Taylor uit met het voorbeeld van de ganzen.

Geef vervolgens een argument **tegen** Taylors opvatting dat ieder levend wezen vanwege zijn teleologische centrum een gelijke morele status heeft.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat volgens Taylor ieder organisme een teleologisch centrum van leven is met het voorbeeld van de ganzen: alle levende wezens zijn doelgericht en hebben er belang bij om hun doelen na te streven, zoals de ganzen er belang bij hebben om slakken op te eten
- een argument tegen Taylors opvatting dat ieder levend wezen vanwege zijn teleologische centrum een gelijke morele status heeft

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Taylor zijn alle levende wezens doelgericht en hebben ze er belang bij om hun doelen na te streven. Het nastreven van die doelen is het goede voor die levende wezens. Het eten van slakken is voor de ganzen een doelgerichte handeling. De slakken voorzien in het belang van de ganzen.
- Vanuit Taylor zou je zeggen dat ook de slakken een teleologisch centrum hebben en dus een gelijke morele status hebben als ganzen of mensen. Daar kun je tegenin brengen dat slakken misschien wel doelen hebben en belangen hebben om die doelen na te streven, maar toch echt minder bewust ervaren dan ganzen of mensen. Een

teleologisch centrum hebben betekent dus niet automatisch dat je ook eenzelfde morele status hebt.

26. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 11

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 11

Alexander von Humboldt leefde ruim tweehonderd jaar geleden en was een van de beroemdste mensen van zijn tijd. Tijdens zijn jarenlange avontuurlijke ontdekkingsreizen keek hij op nieuwe manieren naar de natuur. [...] Humboldt keek voor het eerst op een nieuwe manier naar de natuur toen hij een hoge vulkaan beklom:

tekst 3

In de witte mist, die de lucht tot een spookachtige, lege ruimte maakte, voelde Humboldt zich compleet afgezonderd van de bewoonde wereld. 'Het was,' zei hij, 'alsof we in een luchtballon gevangen zaten.' [...] Niemand was ooit zo hoog gekomen, en niemand had ooit zulke ijle lucht ingeademd. Daar, op het hoogste punt van de wereld, uitkijkend over het gebergte aan zijn voeten, begon Humboldt de wereld anders waar te nemen. De aarde kwam op hem over als één groot levend organisme waarin alles met elkaar verbonden was.
bron: Andrea Wulf, De uitvinder van de natuur, 2016

De visie op de natuur van Aldo Leopold wordt ecocentrisme genoemd.

Leopolds opvatting over wat de natuur is, heeft implicaties voor de houding van mensen tot de natuur.

Leg uit in welk opzicht Leopolds opvatting over wat de natuur is, aansluit bij tekst 3.

Leg vervolgens uit welke implicatie deze opvatting van Leopold heeft voor de houding van mensen tot de natuur.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg in welk opzicht Leopolds opvatting over wat de natuur is, aansluit bij tekst 3: Humboldt noemt de natuur één groot levend organisme en Leopold sluit daarbij aan door het natuurlijke ecosysteem als complex geheel op de voorgrond te plaatsen / inherent waardevol te noemen / tot de morele cirkel te rekenen
- een uitleg welke implicatie Leopolds opvatting over wat de natuur is, heeft voor de houding van mensen tot de natuur: de mens mag de natuur niet meer uitbuiten voor menselijk belang / de behoeften en belangen van de natuur moeten door mensen in overweging worden genomen bij elke ethische besluitvorming / de integriteit, stabiliteit en schoonheid van de leefgemeenschap met de natuur moeten worden bevorderd

Voorbeeld van een goed antwoord:

- De aarde komt in tekst 3 op Humboldt over als één groot levend organisme waarin alles met elkaar verbonden is. Leopold sluit daar met zijn ecocentrisme bij aan door het ecosysteem als geheel op de voorgrond te plaatsen en de onderlinge verbondenheid, natuurlijke relaties, complexiteit en diversiteit als inherent waardevol te zien.

- Landethiek is een implicatie van Leopolds opvatting over wat de natuur is voor de houding van mensen tot de natuur. De mens vormt een leefgemeenschap met de natuurlijke wereld en moet daarvoor zorgdragen. Ecocentrisme is tegen uitbuiting van de natuurlijke omgeving voor het menselijk belang. De mens neemt geen uitzonderlijke positie meer in en de natuurlijke omgeving behoort tot de morele cirkel en kan niet langer alleen worden benaderd vanuit eigenbelang of menselijk nut. De behoeften en belangen van de natuur, de gezondheid en het welzijn van het ecosysteem, moeten worden meegenomen bij elke morele beslissing. Iets is juist als het de integriteit, stabiliteit en schoonheid van een leefgemeenschap behoudt, wat daaraan afbreuk doet is verkeerd.

27. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 17

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 17

De filosoof Aldo Leopold vindt dat we op een andere manier moeten leren denken over de natuur. Nadat hij een stervende wolf in de ogen heeft gekeken, realiseert hij zich dat hij moet leren denken als een berg.

tekst 4

We kwamen net op tijd bij de stervende wolvin om het helgroene vuur in haar ogen te zien uitdoven. Ik begreep toen [...], dat er een geheim in die ogen schuilging - iets wat alleen zij en de berg kenden. [...] Ik dacht dat minder wolven meer herten betekende, dat helemaal geen wolven gelijk stond aan het jagersparadijs. Maar nadat ik het groene vuur in die ogen had zien wegsterven, besepte ik dat wolf noch berg het met deze zienswijze eens waren.

bron: Aldo Leopold, Denken als een berg. Een jaar rond op de zandgronden, Noordboek 2024

Volgens Steven Vogel is Leopolds idee van denken als een berg een ijkpunt geworden voor veel discussies over milieukwesties.

Geef een argument voor de opvatting dat een indrukwekkende ervaring zoals beschreven in tekst 4 nodig is om te leren denken als een berg.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een argument voor de opvatting dat een indrukwekkende ervaring zoals beschreven in tekst 4 nodig is om te leren denken als een berg.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Ja, er is een indrukwekkende ervaring als uit tekst 4 nodig om te leren denken als een berg. Om te denken als een berg moet je namelijk beseffen dat er dingen zijn die wij niet kunnen begrijpen of beheersen. Dit kun je niet leren op school of uit een boek, omdat je dan weer probeert iets te begrijpen. Je moet net als Leopold geconfronteerd worden met iets wat je begripsvermogen te boven gaat. Daarom schrijft Leopold ook dat hij iets voelde, maar niet dat hij het begreep.

28. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 12

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 12

Volgens Leopold kunnen mensen de natuur pas echt respecteren door ecologisch bewustzijn te ontwikkelen. Leg dit uit met Leopolds idee van denken als een berg.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg met Leopolds idee van denken als een berg, erkennen dat er meer is dan we kunnen begrijpen/beheersen, dat we de natuur pas echt respecteren door ecologisch bewustzijn te ontwikkelen.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Door niet vanuit de mens te denken, maar te denken als een berg, en zo in te zien dat er meer is in de wereld dan we begrijpen en meer dan we kunnen beheersen, ontwikkelen we een bredere visie voor de lange termijn die verder gaat dan alleen onze directe belangen als mens. Zo creëren we respect voor de natuur en ecologisch bewustzijn.

29. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 18

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 18

Wolven die gewend raken aan menselijke aanwezigheid worden minder schuw en kunnen daardoor dicht in de buurt van mensen komen. Wolven die niet met de mens in aanraking zijn geweest, zullen uit de buurt van mensen blijven.

Vogel heeft nagedacht over de relatie tussen mens en natuur. Volgens hem moeten we afstappen van het concept natuur en praten over onze omgeving.

Beargumenteer of een wolf die dicht in de buurt van mensen komt onder het concept natuur valt. Ga daarbij in op:

- een definitie van natuur, en
- Vogels opvatting dat we moeten afstappen van het concept natuur.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat een argumentatie of een wolf die dicht in de buurt van mensen komt, onder het concept natuur valt, waarbij wordt ingegaan op:

- een definitie van natuur, en
- Vogels opvatting dat we moeten afstappen van het concept natuur

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Een wolf die aan mensen gewend is geraakt, valt niet onder het concept natuur. Mijn definitie van natuur is dat wat onafhankelijk van de mens bestaat. De wolf is niet meer onafhankelijk van de mens, omdat hij aan mensen gewend is geraakt. Zoals Vogel zegt bestaat de natuur niet meer, omdat er in het Antropoceen niks meer onafhankelijk van de mens bestaat.

Of

- Een wolf die aan mensen gewend is geraakt, valt nog onder het concept natuur. Mijn definitie van natuur is dat wat wij niet hebben gemaakt en wat wij niet kunnen controleren. Misschien heeft Vogel gelijk dat het onzinnig is om te spreken over natuur als het om grote ecosystemen gaat, omdat onze invloed daarop zo groot is en we die in zekere mate ook controleren. Maar een individuele wolf blijft een oncontroleerbaar wezen dat wij ook niet gemaakt hebben. Dat is ook de reden waarom er incidenten zijn met de wolf en we niet weten hoe we daarmee moeten omgaan.

4.5 Kwestie 4: hoe kunnen we de samenleving inrichten om te zorgen voor een rechtvaardige verdeling van natuurlijke hulpbronnen?

30. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 20 en 21

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 20 en 21

In Turkije wonen ongeveer 4 miljoen straathonden. [...]

Straathonden kunnen mensen achtervolgen, bijten, ziektes veroorzaken en ze zorgen voor onveilige verkeerssituaties. Het Turkse parlement heeft een wet aangenomen om de situatie met de straathonden te veranderen. De wet moet ertoe leiden dat straathonden kunnen worden geadopteerd of anders worden opgesloten in het asiel of gedood. De Turkse regering zegt dat ze met deze wet mensen wil beschermen.

Libertariërs zijn voorstander van een minimale overheid, ook wel een nachtwakersstaat genoemd.

Vraag 20: Leg uit dat libertariërs kunnen instemmen met deze wet van de Turkse overheid.

De honden in Turkije worden ook wel als een vorm van publiek bezit beschreven, omdat er zo veel inwoners zijn die gezamenlijk voor de honden zorgen. Adoptie wordt door de Turkse regering gezien als oplossing voor het probleem van agressieve en zieke straathonden. Bij adoptie wordt de hond iemands eigendom.

Ecolibertariërs zijn voorstanders van eigendomsrechten.

Vraag 21: Leg uit dat eigendomsrechten volgens ecolibertariërs een oplossing kunnen zijn voor het probleem van agressieve en zieke straathonden.

Vraag 20: maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg dat libertariërs kunnen instemmen met deze wet van de Turkse overheid: de nachtwakersstaat moet optreden tegen geweld.

Voorbeeld van een goed antwoord:

De staat zou alleen lijf en goederen moeten beschermen vanuit de libertarische opvatting over de overheid als nachtwakersstaat. De honden vallen nu mensen aan dus moet de overheid daar wat tegen doen. De taak van de overheid is om mensen tegen geweld te beschermen, dus ook tegen het geweld van agressieve honden.

Vraag 21: maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een uitleg dat eigendomsrechten volgens ecolibertariërs een oplossing kunnen zijn voor het probleem van agressieve en zieke straathonden: mensen die een hond adopteren hebben er belang bij dat hun hond niet agressief is / geen schade aanricht / niet ziek wordt, zodat ze geen financiële schade lijden.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Volgens ecolibertariërs hebben mensen er belang bij om hun eigendom te beschermen, omdat je eigendom anders in waarde kan dalen. Dit geldt ook voor hondenbezitters. Als een hond op straat leeft, is het voor jou niet nadelig als deze verwaarloosd wordt. Maar als het je eigen hond is, verliest je hond waarde of nemen de kosten van bijvoorbeeld een dierenarts toe. Daarom zal er beter voor deze honden gezorgd worden.

31. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 5

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 5

The Biggest Little Farm is een documentaire over Molly en John Chester. Ze nemen een verwaarloosde hond op in hun kleine appartement in Californië en ze beloven hem dat hij tot het eind van zijn leven onderdeel zal blijven van hun huishouden. Maar als de hond alleen thuis is, blaft hij non-stop en de buren beginnen te klagen. Daarop besluiten Molly en John om hun droom van een eigen biologische boerderij waar te maken en daarmee ook de hond een beter leven te geven. [...]

In de beginjaren van de boerderij wordt Californië getroffen door de ergste droogte in jaren. Na de droogte volgt hevige regenval. Omringende boeren verdienen hun geld met grootschalige monoculturen, waardoor hun grond uitgeput raakt. Deze droge grond kan de regen niet aan en grote gedeelten van de grond van die omringende boeren spoelen weg. Op de boerderij van Molly en John ontstaan geen modderstromen vanwege de goede kwaliteit van hun grond door de grote biodiversiteit van gewassen, micro-organismen en dieren. Maar de wegspoelende grond bij de omringende boeren brengt ook schade bij hen teweeg. Ecolibertariërs vinden dat milieuproblemen via de vrije markt moeten worden opgelost, omdat ze ervan uitgaan dat de vrije markt rechtvaardig is.

Leg dit uit.

Leg vervolgens uit hoe Molly en John vanuit het ecolibertarisme om zouden moeten gaan met de schade door de weggespoelde grond van de omringende boeren.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- uitleg dat milieuproblemen volgens ecolibertariërs via de vrije markt moeten worden opgelost, omdat ze ervan uitgaan dat de vrije markt rechtvaardig is: door eerlijke overeenkomsten tussen legitieme bezitters wordt de kwaliteit/duurzaamheid van natuurlijke hulpbronnen gewaarborgd
- een uitleg hoe Molly en John vanuit het ecolibertarisme om zouden moeten gaan met de schade door de weggespoelde grond: diegenen die eigendom schaden aansprakelijk stellen

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Ecolibertariërs gaan ervan uit dat de vrije markt positieve klimaatuitkomsten kan hebben, mits de kwaliteit en duurzaamheid van natuurlijke hulpbronnen worden gewaarborgd. Als er eerlijke overeenkomsten zijn gemaakt tussen legitieme bezitters, gaan individuen goed voor hun bezit zorgen en dus voor de grond en de natuur en dan zal dat een positief effect hebben op het klimaat.

- De schade door de modderstromen bij Molly en John wordt veroorzaakt door het slechte waterbeheer van de omringende burens. Vanuit het ecolibertarisme beschermen eigenaren hun eigendom en moeten Molly en John de burens aanklagen, omdat zij verantwoordelijk zijn voor de schade.

32. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 23

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 23

Door klimaatverandering zijn gletsjers wereldwijd aan het smelten. De gletsjers in Europa, bijvoorbeeld in de Alpen, smelten het snelst en ook de gletsjers van IJsland lopen groot gevaar.

In 2014 'stierf' de eerste gletsjer van IJsland, zoals het wegsmelten van een gletsjer wordt genoemd. Deze gletsjer, genaamd Okjökull – door IJslanders afgekort Ok genoemd – kreeg een officiële begrafenis. [...]

Na de dood van Ok en de verwerking van de rouw, wilden de IJslanders dat de aandacht van mensen zou uitgaan naar klimaatrechtvaardigheid. Opvattingen over klimaatrechtvaardigheid kunnen worden gebaseerd op het gedachte-experiment 'de sluier van onwetendheid' van John Rawls.

Leg dit gedachte-experiment uit met het begrip 'oorspronkelijke positie'. Geef een argument dat de IJslanders dit gedachte-experiment van Rawls kunnen inzetten om klimaatrechtvaardigheid te bereiken.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van Rawls' gedachte-experiment 'de sluier van onwetendheid' met het begrip 'oorspronkelijke positie': in een gedachte-experiment denken mensen na over een rechtvaardige maatschappij, waarbij ze niet weten welke positie ze in die maatschappij zullen gaan innemen
- een argument dat de IJslanders het gedachte-experiment van Rawls kunnen inzetten om klimaatrechtvaardigheid te bereiken

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Het gedachte-experiment 'de sluier van onwetendheid' laat zien hoe je tot een rechtvaardige samenleving kunt komen door uit te gaan van een denkbeeldige 'oorspronkelijke positie' van de deelnemers. Ze weten daarbij niet welke eigenschappen of rol ze zullen hebben in de samenleving die ze bedenken. Dit leidt volgens Rawls tot de best mogelijke verdeling van vrijheid, gelijkheid en kansen en daarmee de meest rechtvaardige samenleving.
- De IJslanders willen graag dat de aandacht gaat naar klimaatrechtvaardigheid, nu de gletsjer Ok is gestorven. Daarvoor kunnen ze dit gedachte-experiment van Rawls goed gebruiken. Door het innemen van de oorspronkelijke positie, achter de sluier van onwetendheid, kunnen ze gaan nadenken over een rechtvaardigere inrichting van de maatschappij. De ongelijke verdeling van hulpbronnen, overconsumptie, de uitstoot van broeikasgassen en de ongelijk verdeelde nadelige gevolgen van milieuproblemen wereldwijd hebben allemaal bijgedragen aan het sterven van Ok. Vanuit de

oorspronkelijke positie zouden de IJslanders kunnen komen tot een eerlijke herverdeling van klimaatbelasting, waarin ook de belangen van toekomstige generaties worden meegenomen.

33. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 7 en 8

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 7 en 8

The Biggest Little Farm is een documentaire over Molly en John Chester.

tekst 1

De levende natuur en de boerderij worden voorgesteld als complexe systemen die worden aangedreven door [...] de eeuwigdurende kringloop van leven en dood. Dode dieren worden aas voor andere dieren en uiteindelijk hergebruikt in de vorm van mineralen en voedingstoffen die plantengroei mogelijk maken. Door in te zoomen op [dit] mini-ecosysteem [...] houdt *The Biggest Little Farm* de moderne mens ook een spiegel voor. Met onze hang naar onsterfelijkheid, gemak en genot hebben we onszelf namelijk steeds meer buiten de natuurlijke, circulair werkende ecosystemen geplaatst, wat heeft geleid tot een onnatuurlijk grote druk op zowel de aarde als de natuurlijke hulpbronnen die de planeet levert.

bron: Cinemazine, *The Biggest Little Farm*, 2018

Het kosmopolitisch liberaal-egalitarisme van Thomas Pogge bekritiseert de wereldwijde focus op ongelimiteerde economische groei.

Vraag 7: Geef deze kritiek van het kosmopolitisch liberaal-egalitarisme weer.

Aanhangers van het kosmopolitisch liberaal-egalitarisme zien een oplossing in ontgroeien.

Vraag 8: Geef een argument **tegen** de oplossing van ontgroeien. Ga daarbij in op tekst 1.

Vraag 7: maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een weergave van de kritiek van het kosmopolitisch liberaal-egalitarisme op de wereldwijde focus op ongelimiteerde economische groei: ongelijkheid tussen arm en rijk wordt vergroot / natuurlijke rijkdommen worden uitgeput.

Voorbeeld van een goed antwoord:

De kritiek van het kosmopolitisch liberaal-egalitarisme is dat de focus op ongelimiteerde economische groei de ongelijkheid tussen arm en rijk vergroot. Opbrengsten van economische groei bereiken arme mensen niet en rijke mensen worden er alleen maar rijker van.

Vraag 8: maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een argument tegen de oplossing van ontgroeien dat de huidige consumptiemaatschappij niet kan voortbestaan / welzijn belangrijker is dan welvaart, waarbij wordt ingegaan op tekst 1.

Voorbeeld van een goed antwoord:

Een argument tegen de oplossing van ontgroeien is dat het nogal naïef is om te beweren dat de huidige consumptiemaatschappij niet kan voortbestaan. Die kan prima voortbestaan en die kan zelfs samengaan met verduurzaming. Onze hang naar genot en gemak, zoals genoemd in tekst 1, plaatst ons niet buiten een natuurlijk, circulair ecosysteem, maar stimuleert naast consumptie ook duurzame oplossingen. Door technologie te gebruiken op het gebied van voedselproductie bijvoorbeeld, kan de druk op de natuurlijke hulpbronnen van de aarde aanzienlijk verminderen en kan zelfs vervuiling worden tegengegaan. De menselijke inventiviteit op het gebied van technologie, inclusief de economische groei die daarvoor nodig is, lijkt me wat dat betreft onderdeel van die 'natuurlijke kringloop van leven en dood' uit tekst 1. Ik zou niet weten hoe je daar als mens buiten kunt belanden en waarom we onze hang naar gemak en geluk moeten opgeven.

34. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 1, vraag 14

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 1 – vraag 14

Humboldt was de eerste wetenschapper die een verband legde tussen kolonialisme en de verwoesting van de natuur. In Zuid-Amerika dwongen kolonisten de lokale bevolking om gewassen te verbouwen om aan andere landen te verkopen. Humboldt had kritiek op de onrechtvaardige verdeling van land en het geweld tegen de inheemse stammen die als tot slaaf gemaakten het land moesten bewerken. Door de kolonisten raakte de aarde uitgeput en verhongerde de lokale bevolking.

Volgens Murray Bookchin ontstaan ecologische problemen uit sociale problemen. Hij ziet communalisme als oplossing voor de problemen die Humboldt beschrijft.

Leg met de kritiek van Humboldt uit waardoor ecologische problemen volgens Bookchin ontstaan.

Beargumenteer vervolgens of je het eens bent met Bookchins oplossing.

Maximumscore 2 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg met de kritiek van Humboldt dat ecologische problemen volgens Bookchin ontstaan door de hiërarchische structuur van kapitalistische economieën / machtige kapitalistische instituties
- een argumentatie over communalisme als Bookchins oplossing, waarbij wordt ingegaan op directe democratie / kleinschaligheid / duurzame harmonie met de natuur

Voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Bookchin komen ecologische problemen voort uit de sociale problemen die ontstaan uit hiërarchie en macht in de samenleving. Ecologische problemen ontstaan door de hiërarchische structuur van moderne kapitalistische economieën en hun machtige instituties. Dit is al terug te zien in de koloniale machtsuitoefening die Humboldt bekritiseert, waarin handelsgewassen, onrechtvaardige verdeling van land en geweld tegen inheemse stammen leidden tot monoculturen en uitputting van de aarde.
- De oplossing voor deze problemen ligt volgens Bookchin in communalisme, dat wil zeggen in directe democratie en kleinschaligheid om duurzaam in harmonie met de natuur te leven. Ik ben het daarmee eens. Als mensen gelijk zijn en evenveel invloed kunnen uitoefenen op hun gemeenschap, dan leidt dat tot betrokkenheid en verantwoordelijkheid en zorgen ze in hun lokale gemeenschap veel beter voor de natuur en zijn ze afgestemd op hun unieke milieu, waar ze van afhankelijk zijn.

Of

- Ik ben het niet eens met Bookchins communalisme dat uitgaat van kleinschalige holistische samenlevingen. Het klinkt mooi, maar volgens mij is het niet realistisch om te denken dat je deze duurzaam kunt realiseren zonder eerst de kapitalistische machtsstructuren in de wereld ongedaan te maken. Elk kleinschalig initiatief zal onder de voet worden gelopen door de belangen en het geweld van kapitalistische machthebbers.

4.6 Kwestie 5: kunnen we milieu- en klimaatproblemen oplossen met technologie of is er een fundamenteel andere verhouding tot de natuur nodig?

35. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 6

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 6

Om de grond van hun boerderij luchtig te houden zoeken Molly en John naar de juiste hoeveelheid knaagdieren die gangen in de grond graven. Een tekort aan knaagdieren is nadelig want dan blijft de grond niet luchtig, maar een teveel aan knaagdieren veroorzaakt schade aan wortels van bomen en gewassen. Uilenkasten trekken uilen aan die knaagdieren opeten, waardoor de juiste balans ontstaat.

Wendell Berry was een van de inspiratoren voor Molly en John. Hij is een voorstander van kleinschalige, duurzame landbouwpraktijken en heeft kritiek op industriële technologie in de landbouw.

Leg met een voorbeeld van industriële technologie Berry's kritiek op industriële technologie in de landbouw uit.

Leg vervolgens met deze kritiek uit dat de aanpak met knaagdieren en uilen past bij Berry's pleidooi voor kleinschalige, duurzame landbouwpraktijken.

Maximumscore 3 punten

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van Berry's kritiek op industriële technologie in de landbouw: industriële technologie houdt geen rekening met de grotere patronen/systemen / onvoorziene problemen / schade op lange termijn
- een toepassing van een voorbeeld van industriële technologie bij de uitleg van Berry's kritiek op industriële technologie in de landbouw
- een uitleg met deze kritiek dat de aanpak met knaagdieren en uilen past bij Berry's pleidooi voor kleinschalige, duurzame landbouwpraktijken: knaagdieren en uilen zijn een oplossing waarmee de nauwe verbinding tussen mensen en grond / een lokaal voedselsysteem in stand wordt gehouden

36. Filosofie HAVO 2026, tijdvak 2, vraag 24

Oefenvraag examen 2026 tijdvak 2 – vraag 24

Door klimaatverandering zijn gletsjers wereldwijd aan het smelten. De gletsjers in Europa, bijvoorbeeld in de Alpen, smelten het snelst en ook de gletsjers van IJsland lopen groot gevaar.

In 2014 'stierf' de eerste gletsjer van IJsland, zoals het wegsmelten van een gletsjer wordt genoemd. Deze gletsjer, genaamd Okjökull – door IJslanders afgekort Ok genoemd – kreeg een officiële begrafenis. [...]

Met de ceremonie voor Ok wilden de IJslanders aandacht vragen voor klimaatrechtvaardigheid.

Vandana Shiva heeft een holistische benadering van natuurbeheer.

Geef met deze benadering van Shiva een argument **voor** de inzet van de IJslanders voor klimaatrechtvaardigheid.

Maximumscore 1 punt

Een goed antwoord bevat een argument voor de inzet voor klimaatrechtvaardigheid van de IJslanders, met Shiva's holistische benadering van natuurbeheer, waarbij mensen een integraal onderdeel van de natuurlijke omgeving zijn / welzijn nauw verbonden is met de gezondheid van de planeet / de relatie met de natuurlijke wereld is gebaseerd op wederzijdse afhankelijkheid en respect en niet op overheersing en uitbuiting.

Voorbeeld van een goed antwoord:

De IJslanders hebben met hun ceremonie voor Ok laten zien dat hun relatie met de natuurlijke wereld er een is van wederzijdse afhankelijkheid en respect en niet van overheersing en uitbuiting. Ze gaan er net als Shiva van uit dat mensen een integraal onderdeel zijn van de natuurlijke omgeving en dat ons welzijn nauw verbonden is met de gezondheid van de planeet. De kracht van lokale gemeenschappen en hun begrip van hun eigen ecosysteem kunnen volgens Shiva duurzame, veerkrachtige en welvarende samenlevingen creëren, die zijn aangepast aan de lokale omstandigheden, zoals die van IJsland.

